

Maarten Luther – Erfenis, schaduwzijden en de kern van de Reformatie

Inleiding

Maarten Luther (1483–1546) behoort tot de meest invloedrijke figuren uit de kerkgeschiedenis. Zijn optreden luidde de Reformatie in en heeft het theologische, kerkelijke en maatschappelijke landschap van Europa blijvend veranderd. Tegelijk draagt zijn nalatenschap diepe schaduwzijden. Dit document brengt beide aspecten samen: Luthers antisemitische geschriften, zijn blijvende invloed op de hedendaagse kerkleer, zijn eschatologische verwachtingen en het hart van de Reformatie samengevat in de vijf *sola*'s.

1. Ook Maarten Luther ademde Jodenhaat in

Hoe is het zover gekomen?

‘Wat moeten wij christenen nu doen met dit verworpen, verschrikkelijke volk der Joden? Ik zal mijn trouwe raad geven. Ten eerste moet men hun synagogen of scholen in brand steken...’

Deze woorden behoren tot de meest schokkende passages uit Luthers oeuvre. Ze roepen de confronterende vraag op hoe een reformator die zo krachtig het evangelie van genade verkondigde, kon komen tot zulke gewelddadige en haatdragende uitspraken.

Luther en het erfgoed van middeleeuws anti-judaïsme

Luther leefde in de nadagen van de Middeleeuwen, een tijd waarin anti-judaïsme diep was verankerd in kerk, cultuur en samenleving. Eeuwenlange vervolgingen van Joden tijdens kruistochten, pestepidemieën, gedwongen bekeringen en verdrijvingen hadden hun sporen nagelaten in theologie en volksgeloof. Ook Luther ademde deze sfeer in. Jodenhaat was geen randverschijnsel, maar een breed gedeelde realiteit.

Kennis zonder ontmoeting

Hoewel Luther goed opgeleid was en vertrouwd met de kerkgeschiedenis, had hij nauwelijks persoonlijk contact met Joden. In Wittenberg waren zij al sinds 1440 niet meer toegestaan. Zijn beeld van het Jodendom werd daardoor grotendeels gevormd door polemiek, overlevering en mythevorming. Aanvankelijk hoopte Luther dat Joden zich zouden bekeren zodra zij kennismaakten met het ‘zuivere evangelie’, bevrijd van rooms bijgeloof. Die hoop bleek ijdel.

Teleurstelling, angst en radicalisering

Toen massale bekeringen uitbleven en sommige christenen zich juist tot het Jodendom wendden of Joodse gebruiken overnamen, sloeg teleurstelling bij Luther om in bitterheid. Zijn

toon verhardde, en in zijn latere geschriften radicaliseerde zijn taal tot openlijke oproepen tot onderdrukking.

***Judensau* en heiligshennis**

In pamfletten als *Over de Joden en hun leugens* en *Vom Schem Hamphoras* bereikte Luthers Jodenhaat een dieptepunt. Hij maakte gebruik van het middeleeuwse antisemitische beeldmotief van de *Judensau*, waarin Joden op obscene wijze worden verbonden met een onrein dier. Dat Luther deze beeldtaal theologisch legitimeerde, geldt als een van de meest schrijnende voorbeelden van christelijk antisemitisme.

Oude wortels van antisemitisme

Een belangrijke theologische voedingsbodem voor dit denken was de vervangingsleer: de opvatting dat de kerk de plaats van Israël als volk van God had ingenomen. Luther onderschreef deze visie en beschouwde het Oude Testament primair als bezit van de kerk. Deze leer versterkte eeuwenlang het anti-judaïsme binnen het christendom.

2. Welke invloed had Maarten Luther op de hedendaagse kerkleer?

De invloed van Luther op de hedendaagse kerkleer is groot, maar ambivalent. Zijn kerninzichten vormen het fundament van veel protestantse kerken, terwijl andere opvattingen expliciet zijn verworpen.

2.1 De Bijbel als hoogste gezag – *sola Scriptura*

De Schrift alleen is de hoogste norm voor leer en leven. Kerkelijke tradities en belijdenissen hebben gezag, maar slechts in afgeleide zin. Dit principe ligt aan de basis van preekcentrale erediensten, Bijbelvertalingen in de volkstaal en brede Bijbeltoegankelijkheid.

2.2 Rechtvaardiging door geloof alleen – *sola fide*

De mens wordt gerechtvaardigd door geloof alleen, niet door werken. Goede werken zijn vrucht van het geloof, geen voorwaarde voor redding. Dit bepaalt tot op vandaag prediking, pastoraat en geloofszekerheid.

2.3 Christus alleen middelpunt – *solus Christus*

Christus is de enige Middelaar tussen God en mensen. Bemiddeling door heiligen of priesters wordt verworpen. Dit heeft blijvende invloed op liturgie, gebedspraktijk en sacramentenleer.

2.4 Het algemeen priesterschap van alle gelovigen

Alle gelovigen hebben directe toegang tot God. Ambten zijn functioneel, niet hiërarchisch verheven. Dit bevordert actieve gemeente-participatie en minder hiërarchische kerkstructuren.

2.5 Hervorming van sacramenten en eredienst

Luther behield slechts doop en avondmaal als sacramenten. De eredienst werd eenvoudiger, met de verkondiging van het Woord en gemeentezang in de volkstaal centraal.

2.6 Bijbelvertaling en cultuur

Luthers Bijbelvertaling stimuleerde alfabetisering, taalvorming en persoonlijke Bijbellezing. Ook buiten Duitsland werkte dit voorbeeld door, onder meer in de Nederlandse Bijbeltraditie.

2.7 Waar kerken zich van Luther hebben gedistantieerd

Zijn antisemitische geschriften worden vandaag expliciet afgewezen als strijdig met het evangelie. Ook het vervanging denken wordt in moderne theologie kritisch herzien, met meer aandacht voor de blijvende betekenis van Israël.

3. Luther over tijd en geschiedenis

Minder bekend is dat Luther zich intensief bezighield met Bijbelse chronologie. In zijn geschrift *Berekeningen van de jaren van de wereld* ging hij uit van een wereldgeschiedenis van zesduizend jaar: tweeduizend jaar vóór de wet, tweeduizend jaar onder de wet en tweeduizend jaar onder de Messias. In die lijn verwachtte hij dat de voltooiing van de geschiedenis niet ver weg meer was.

Voor Luther was de toekomst geen aanleiding voor feestelijkheden, maar voor waakzaamheid. Hij verwachtte een goddelijk ingrijpen en de voltooiing van Gods heilsplan.

4. Het hart van de Reformatie: de vijf *sola*'s

De kern van de Reformatie wordt samengevat in vijf korte belijdenissen:

1. **Sola Scriptura** – alleen de Schrift
2. **Sola Gratia** – alleen genade
3. **Sola Fide** – alleen geloof
4. **Solus Christus** – alleen Christus
5. **Soli Deo Gloria** – alleen God de eer

In deze vijf *sola*'s klinkt het evangelie door zoals de apostel Paulus het verkondigde: redding is volledig Gods werk, van begin tot einde. Ondanks latere ontsparingen en verstarring blijft dit hart van de Reformatie voor veel kerken tot op vandaag richtinggevend.

Conclusie

Maarten Luther heeft de kerkgeschiedenis diepgaand gevormd. Zijn ontdekking van de genade van God en het gezag van de Schrift werkt tot vandaag door. Tegelijk dwingen zijn antisemitische geschriften en theologische eenzijdigheden tot eerlijk zelfonderzoek. Luthers nalatenschap vraagt daarom niet om verheerlijking of verwerping, maar om onderscheidingsvermogen: vasthouden aan het evangelische goud, en tegelijk de duistere schaduwen benoemen en afwijzen.

Voetnoten

1. Maarten Luther, *Von den Juden und ihren Lügen* (1543), WA 53, 417–552.
 2. Robert Chazan, *European Jewry and the First Crusade* (Berkeley: University of California Press, 1987).
 3. Gavin I. Langmuir, *Toward a Definition of Antisemitism* (Berkeley: University of California Press, 1990).
 4. Heiko A. Oberman, *Luther: Man Between God and the Devil* (New Haven: Yale University Press, 1989).
 5. Maarten Luther, *Dass Jesus Christus ein geborener Jude sei* (1523), WA 11, 314–336.
 6. Thomas Kaufmann, *Luthers Juden* (Stuttgart: Reclam, 2014).
 7. Israël Yuval, *Two Nations in Your Womb: Perceptions of Jews and Christians* (Berkeley: University of California Press, 2006).
 8. Maarten Luther, *Predigten über Mose* (1526), WA 16.
 9. Isaiah Shachar, *The Judensau: A Medieval Anti-Jewish Motif* (London: Warburg Institute, 1974).
 10. Thomas Kaufmann, *Luthers Juden*, hoofdstuk 6.
 11. R. Kendall Soulen, *The God of Israëls and Christian Theology* (Minneapolis: Fortress Press, 1996).
 12. Jules Isaac, *The Teaching of Contempt* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1964).
 13. Alister E. McGrath, *Reformation Thought: An Introduction* (Oxford: Blackwell, 2012).
 14. Martin Brecht, *Martin Luther: His Road to Reformation 1483–1521* (Philadelphia: Fortress Press, 1985).
 15. Bijbelcitatens bij de vijf *sola*'s zijn ontleend aan de Statenvertaling; thematische selectie conform klassiek reformatoerisch gebruik.
-